

המקרא עולה על הומרוס מבחינת ייצוג אמיתי, היסטורי וריאליסטי, של המציאות

אביהו זכאי

פורסם ב"הארץ" ב-12.08.19

מאסופת המאמרים של הפילולוג ויוצר תורת הספרות אריך אוארבך היוצאת לאור בתרגום חדש לעברית חוזרת ועולה דמות של חוקר הציביליזציה המערבית שהתייחס מן הספרות המודרנית, המוליכה להתפוררות ייצוג המציאות וכך מהווה "אספקלריה לשקיעת עולמנו"

ספרות, היסטוריה, היום האחר: אסופת מאמרים מאת אריך אוארבך, תירגמה מגרמנית: רות גינזבורג, ערך והקדים מבוא: גילי שחר, הוצאת מוסד ביאליק ואוניברסיטת תל אביב, 2019

בשנת 1958 התפרסם בעברית הספר "מימיזיס: התגלמות המציאות בספרות המערב" מאת הפילולוג היהודי-גרמני אריך אוארבך (1892-1957). הספר, שיצא לאור במקורו בגרמנית באיסטנבול בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, פרש סקירה רחבת יריעה על התרבות ההומניסטית של הציביליזציה באירופה, המשתרעת על פני שלושת אלפים שנה ושמונה לשונות. מקובל לחשוב כי עם חיבור זה נוסד תחום הספרות המשווה, אך היוזמה לכך החלה דווקא בצרפת בשנת 1921, עם הופעת "כתב עת לספרות השוואתית".

למעלה משישים שנה לאחר פרסום "מימיזיס" בעברית זוכה עכשיו קהל הקוראים בישראל לתרגום שורת מאמרים חשובים מפרי עטו של חוקר ספרות נודע זה. בספר "ספרות, היסטוריה, היום האחר" קובצו כמה ממחקריו הידועים ביותר של אוארבך המשקפים את מגוון הנושאים הרחב בהם עסק. הללו כוללים, בין השאר, את החיבור "פיגורה", שלושה חיבורים על ג'מבטיסטה ויקו, הפילוסוף, ההיסטוריון והמשפטן האיטלקי שהשפיע עמוקות על אוארבך, וכן מאמרים על רוסו, בודלר, פרוסט, על פילולוגיה ועל ספרות עולם.

ג'פרי הרטמן, עמית של אוארבך באוניברסיטת ייל, כתב ש"תקופת חייו של אוארבך היתה טראומטית מאחר שהלמדנות הגרמנית נהפכה לפוליטית לגמרי. רק מה שנקרא הקאנון הארי הוכר ומלומדים מודרניים, ומשוררים כדוגמת היינריך היינה, ואלפיים שנות פרשנות יהודית גונו והושמצו". מאחר שאוארבך כלל לא היה חוקר היושב במגדל השן אלא דווקא עד ער וקשוב לזמנים האפלים בהם חי, אין תימה שבחלק מחיבוריו הוא יצא נגד המשטר הנאצי אשר, כך כתב ב"מימיזיס", הציף את אירופה ב"ים של רפש ודם".

פילולוגיה, אהבת המלה, היא חקר טקסטים כתובים תוך שימוש בכלים מתחום השפה והספרות כדי להכריע בשאלות הקשורות להבנת הטקסט, קביעת נוסח מקורי של טקסט, זיהוי מחברו וכיוצא בזה. אוארבך הדגיש תמיד בדבריו את הקשר ההדוק בין פילולוגיה לאידיאולוגיה, בין שתיהן לבין "הביטוי הספרותי", וכיצד הללו הושפעו מ"המשברים הפנימיים והחיצוניים של אירופה" בשעתה. חיבוריו, כך כתב, מקנים לו מקום של כבוד לצד פילולוגים אירופאים אחרים בני זמנו, כגון קרל פוסלר (Vossler) ארנסט רוברט קורטיוס וליאו שפיצ'ר, והם "מבוססים על אותן הנחות יסוד — תפישת אירופה כאחדות אחת".

אך אוארבך גם הדגיש שהמקור לעבודתו ייחודי: "בעבודתי ניכרת מודעות ברורה הרבה יותר למשבר באירופה". מפעלו הוא בראש ובראשונה זה של היסטוריון ומבקר תרבות, כדוגמת יעקב בורקהרט, ומבוסס על מסורת תולדות האמנות (Kulturgeschichte) הגרמנית. מתחת לפני השטח של הריחוק הלמדני והגינונים האריסטוקרטיים אפשר להרגיש בפתוס, בדחף להיות מעורב, שנוול מתוך מחויבות לזהות למגוון הדעות, להנחות היסוד ולערכים המשותפים של הציביליזציה ההומניסטית המערבית.

גישתו הפילולוגית של אוארבך כוללת סוציולוגיה היסטורית של הספרות, משמע תמורה ותהליך היסטורי. דרך שחזור טקסטים הוא מבקש לחשוף את "ההיסטוריה הפנימית של האנושות". הוא ראה בשפה "מפתח לאופי של חברה מסוימת" וסבר כי לקריאה קשובה של טקסטים "ש תמיד חשיבות כוללת החורגת מהטקסט עצמו". ב"מימזיס", לדוגמה, הוא לא בחן טקסטים כשהם לעצמם אלא התייחס אליהם כ"חלק מנרטיב היסטורי של היבט מסוים בספרות המערב". "מטרתו היא תמיד לכתוב היסטוריה", אמר, "לעולם אינני מתייחס לטקסט כתופעה מבודדת", מאחר שהאמין כי "רק במכלול ההיסטוריה טמונה האמת, ורק בהבנת מהלכה השלם יכול אדם להבינה". בעיניו "הלשון של טקסטים ספרותיים ולא ספרותיים כאחד היא המפתח לתפישת מציאות יומיומית בזמן ובמקום מסוימים". מטרתו העליונה של אוארבך היתה לבטא את הקשר הבלתי ניתן להפרדה בין פילולוגיה להיסטוריה.

לדברי הרטמן אוארבך "ביקש להציב באמצעים מלומדים טהורים עדות חיה נגד כוחות האחידות וחוסר הסובלנות" בזמנו. הוכחה לכך הוא מאמרו "פיגורה", שאותו החל בשנת 1933 עם עליית היטלר לשלטון, השלים בעת גלותו בטורקיה ופרסם בשנת 1938. חיבור זה הוא כתב הגנה מקיף על תוקפה, כוחה ואמינותה של "הברית הישנה". המיסטיקה הפולקיסטית וההיסטוריוגרפיה הנאצית, טען, מבוססים על גזענות ואנטישמיות. בניגוד לכך, התרבות והציביליזציה ההומניסטית המערבית מושתתות על פרשנות פיגורלית של ההיסטוריה, לפיה כל הבנה של ספרות נוצרית וכל פרשנות מדויקת שלה מתבססת על דוקטרינה נוצרית מסורתית המדגישה ש"הברית החדשה", בכללותה ובפרטיה, היא בבחינת הגשמה טיפולוגית והיסטורית של "הברית הישנה" וכך קושרת קשר מהותי, שאין להתירו, בין "הברית הישנה" ל"ברית החדשה". הפרשנות הפיגורלית, כתב, "ביקשה לשמר את מלוא הממד היסטורי של כתבי הקודש יחד עם משמעותם העמוקה". ומאחר שהיא "קבעה הן את המציאות ההיסטורית של 'הברית הישנה' ו'החדשה' והן את הקשר ההכרחי שקשרה ביניהן ההשגחה העליונה", הרי שהיא מחזקת את אמינותה ותקפותה של "הברית הישנה" כמו גם את סמכותה מול עיקרי הפילולוגיה הארית הגזענית.

"פיגורה" אינו מחקר פילולוגי גרידא אלא יש לו שליחות חשובה ביותר — להצביע על כך שלפרשנות הפיגורלית על השלכותיה ההומניסטיות, כפי שהשתמשו בה פאולוס הקדוש, אוגוסטינוס, אקווינס ודנטה, היתה השפעה מעמיקה על תרבות המערב. "המציאות של הברית הישנה" הביאה "ליצירת 'היסטוריה אוניברסלית', המבוססת על אופן המחשבה ההיסטורי היהודי", וזו במשך "אלפי שנים" עברה "תמורה חיה ומתמדת בחיי האדם באירופה". הפילולוגיה נהפכה, אם כן, לכלי רב עוצמה בידי אוארבך והפרשנות הפיגורלית סייעה במאבקו נגד התרבות וההיסטוריוגרפיה הארית בזמנו. אכן, כפי שכתבה חוקרת הספרות מריה רוסה מנוקל", (Menocal) הפילולוגיה עצמה, הענף של חקר הספרות המטפח יותר מכול ריחוק מאידיאולוגיה ועוסק בפרטים שהם נחלתם של קומץ יודעי ח"ן בלבד, יכולה דווקא להיות — וצריך לציין זאת שוב ושוב — פעילות פוליטית אותנטית."

הוא הדין בנוגע ל"מימזיס": בשנת 1942, השנה המכרעת ביותר במלחמת העולם השנייה, שבה ניטשו מערכות סטלינגרד, מידל־וואל־עלמין, החל אוארבך בכתיבת ספר זה באיטנבול, חיבור המהווה אפולוגיה מפוארת על המסורת ההומניסטית היהודית-נוצרית של המערב בשעה שזו עמדה לפני סכנת הכחדה. כמו אוגוסטינוס ופסקל לפניו, שניים מכותבי אפולוגיות מפורסמים בספרות המערב, יצא אוארבך להגנת המורשת ההומניסטית היהודית-נוצרית המערבית מפני הנאציזם והפשיזם. גם מימזיס אינו מחקר פילולוגי וספרותי גרידא: ביסודו ניצב הרעיון ש"הברית הישנה" — ולא המיתוסים, האגדות והגיבורים של התרבות היוונית הקלאסית, שהתרבות הנאצית השיבה לחיים זה לא מכבר — היא המקור לתפישה רציונלית של ההיסטוריה והאמת, ומכאן לייצוג הולם של המציאות בתרבות המערב.

הוכחה לכך אפשר למצוא בחליפת המכתבים בין מרטין בובר ואוארבך. בשנת 1957 הפציר בובר באוארבך לכתוב הקדמה לתרגום העברי ל"מימזיס", אך אוארבך התנגד לכך בחריפות וכתב ש"צריך לראות בפרק [הראשון] הדן בספר בראשית ובהומרוס את המבוא לספר". בפרק זה, "צלקתו של

אודיסיאוס", המפורסם ביותר מבין עשרים פרקי הספר, עורך אוארבך השוואה מקיפה בין סיפורי המקרא וסיפורי הומרוס ומדגיש כל העת את עליונות המקרא על פני הומרוס מבחינת ייצוג אמיתי, היסטורי וריאליסטי, של המציאות. לא זאת בלבד אלא שב"מימזיס" פורש אוארבך את תולדות הספרות האירופית "מספר בראשית ועד וירג'יניה וולף" וכך חושף בבירור את מטרתו העיקרית: להתייבב נגד המיסטיקה הפולקיסטית וההיסטוריוגרפיה הנאצית תוך שהוא מציג ראיות שהתנ"ך מוביל "מאגדה רחוקה ופירושה הפיגורלי למציאות היומיומית של ימינו", שעה שעיקרי הפילולוגיה והתרבות הארית מובילים מאגדה לבריחה מהמציאות (Schwärmerei) פילולוגיה ואידיאולוגיה היו כרוכות הדוקות במחשבתו.

אך בפרק האחרון של "מימזיס" קובע אוארבך כי יצירות ספרות מראשית המאה העשרים מאת וירג'יניה וולף, מרסל פרוסט וג'ימס ג'ויס חושפות דווקא את שקיעתו של ייצוג מציאות הומניסטי, רציונלי ודמוקרטי בתרבות המערב. הוא חוזר בו כאן מנהייתו הקודמת אחר אמונתם של ויקו והגל בקידמה היסטורית, ובסימו של "מימזיס" הוא מגיע לכלל מסקנה שהספרות המודרנית מוליכה דווקא להתפוררות ייצוג המציאות וכך מהווה "אספקלריה לשקיעת עולמנו".

לאחר כיבוש רומא על ידי אלריק הוויזיגותי בשנת 410 נשא אוגוסטינוס, בישוף היפו רגיו, כמה דרשות באוזני צאן מרעיתו המבועתים מאימה נוכח חיזיון זה: "אזרחי ירושלים... הו עמו של אלוהים, הו גופו של ישו, הו גזע נעלה של נוכרים עלי אדמות... מקומכם לא יכירכם כאן, אתם שייכים למקום אחר". החיים הנוצריים על פני האדמה הם בבחינת מסע צליינות מתמיד של "תושבים-נוכרים" בעולם או של גלות וניכור מהעולם. בדומה לכך, כמה שנים לפני מותו פירסם אוארבך את מאמרו "פילולוגיה וספרות עולם", שבו גם הוא מדבר על זרות, גלות וניכור מהעולם. הוא מצטט את דברי התיאולוג הוגו מסנט ויקטור: "החש עדיין במולדתו במתיקות הרי הוא נפש עדינה, וזו עולה על הנפש החשה בכל ארץ את מולדתה. אך מושלמת היא הנפש החשה בכל העולם כארץ זרה".

גם החיבור "פילולוגיה וספרות עולם" אינו מחקר פילולוגי גרידא אלא הצהרה חשובה על מצב הקיום האנושי המבוססת על פסימיות עמוקה. העולם לאחר שתי מלחמות העולם הוא בבחינת עולם "חרב וארץ זרה". תוצאת המלחמות היא עולם עני, חרב וזר. לאחר מלחמות עולם נוראות דווקא ניכור מהעולם, ולא פיוס עמו, הוא שמאפיין את מצב הקיום האנושי: ומכאן גלות בעולם. אוארבך האמין עכשיו ש"הציביליזציה האירופית מתקרבת לסוף תקופת קיומה" ו"ההיסטוריה שלה בתור יישות נפרדת" נמצאת "בסוף דרכה". רנה ולק, אף הוא עמית באוניברסיטת ייל, מציין שלאחר מלחמת העולם השנייה כתב אוארבך "בקדרות רבה על הקבר שבו נמצאת הציביליזציה המערבית" וכי "קדרות זו שלו הלכה והתעצמה בשנה האחרונה לחייו".